

Enderun Dergisi

Cilt:3 Sayı:2

Gönderiliş Tarihi: 19/11/2019

Kabul Tarihi: 24/11/2019

ORCID 1: 0000-0002-1009-0041

ORCID 2: 0000-0002-8251-6566

LAİKLİK ve İDEOLOJİLER ARASINDAKİ İLİŞKİYİ ANLAMAK¹

Mutlu Sesli²
Şeyhmus Demir³

ÖZ

Birçok farklı anlamı olan laiklik, ideolojilere göre de farklı tanım, betimleme ve uygulamalara sahiptir. Laiklik ile bireyin, toplumun ve devletin sahip olduğu ideoloji arasında çok yakın bir bağ bulunmaktadır. Bu nedenle, ideolojilerin din ve devlet ilişkisine bakış açıları önemlidir. Diğer bir ifadeyle, bireye, topluma ve devlete hakim olan ideolojilerin laiklik tanım ve uygulaması konumuz açısından önemlidir. Bu kapsamda, çalışmada liberalizm, sosyalizm ve muhafazakârlığın laiklik ile ilişkisi açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çalışma laiklik kavramının ideolojiler nezdindeki karşılıklarını bularak laikliğin ideolojiler dünyasında doğru analizlerin yapılmasına da katkı sunabilecektir.

Liberalizm ve Muhafazakârlık laiklik ile ilgili teori ve pratikte hemen hemen uyusabilirken, Sosyalizm teori ve pratikte tamamen ayrılmaktadır. Kısaca, ideolojilerin teoride düşündükleri ile pratikteki uygulamaları birbirinden farklılık arz etmektedir. Bu çerçevede çalışma kapsamındaki ideolojilerin din ve devlet ilişkisine bakış açıları incelenerek bu ilişkinin kapsam ve sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Laiklik, Liberalizm, Muhafazakârlık, Sosyalizm.

UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP BETWEEN IDEOLOGIES AND LAICISM

ABSTRACT

Secularism, which has many different meanings, also has different definitions, descriptions and practices according to ideologies. There is a close connection between secularism and the ideology of the individual, society and state. For this reason, ideologies' perspectives on the relationship between religion and state are important. In other words, the definition and application of secularism that dominates the individual, society and the state is important for our subject. In this context, the relationship between liberalism, socialism and conservatism with secularism will be explained. This study will be able to contribute to the analysis of secularism in the world of ideologies by finding the equivalents of secularism to ideologies.

Liberalism and Conservatism are almost in agreement with the theory and practice of secularism, while Socialism is completely differentiated in theory and practice. In short, what ideologies think in theory differs from practice in practice. Within this framework, the perspectives of the ideologies within the scope of the study on the relationship between religion and state were examined and the scope and limits of this relationship were tried to be determined.

Keywords: Ideology, Laicism, Liberalism, Conservatism, Socialism.

¹ Bu çalışma, “İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de Laiklik Uygulamaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz” adlı doktora tezinden üretilmiştir. 10-12 Ekim 2019 tarihlerinde düzenlenen “III. Uluslararası Ekonomi, Siyaset ve Yönetim Sempozyumunda (ISEPA’19) sunulan aynı başlıklı bildirinin güncellenmiş halidir.

² Dr., T.C. Sağlık Bakanlığı Tokat İl Sağlık Müdürlüğü, mutlu_sesli@hotmail.com-0505 772 13 80

³ Doktora Öğr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi A.B.D., Isparta, demirs@dicle.edu.tr-0532 658 6749

GİRİŞ

İdeolojiler ürettikleri değerler ve fikirler sayesinde toplumların dinle ve dinin devlet ile olan ilişkisine nüfuz etmektedirler. Çünkü ideolojiler bir düşünce sistemi olarak egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler üreterek bir meşrulaştırma aracı olan dinin devlet ile olan münasebetine de farklı görüş açıları getirmektedir. Bu nedenle laikliğin üç büyük meta ideoloji (liberalizm, sosyalizm, muhafazakârlık) ile olan ilişkisinin açığa kavuşturulması günümüz siyasal düşünce sistematğine açıklık sağlayacaktır.

Devletin yaptığı kamusal hizmet ve işlemlerde herhangi bir dini inancın referans alınmamasını ve kamu otoritesinin dinler karşısında tarafsız olmasını savunan prensip olarak laiklik Kıta Avrupası'na ait bir kavramsallaştırmadır. Batı'da Fransa dışında bilinmeyen bu kavram sekülerizm olarak da bilinmektedir. Çalışmada laiklik ve sekülerizm arasındaki farklar açıklandıktan sonra ülkemizde daha çok bilinen laiklik kavramı üzerinden ideolojilerin din devlet ilişkisine bakış açıları açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma kıta Avrupası dışında kalan toplumları da büyük ölçüde etkilemiş laiklik kavramının ideolojiler nezdinde nasıl algılandıkları konusunu araştırarak laikliğin ideolojiler dünyasında doğru analizlerin yapılmasına katkı sunabilecektir.

1.İDEOLOJİ VE LAİKLİĞİN KAVRAMSAL ANALİZİ

İdeoloji ve laiklik kavramları sosyal bilimlerin belirsiz kavramlarından. Çünkü her birey bu kavramlara kendi tarihsel geçmişine ve inanışına göre farklı tanımlar getirmektedir. Bu gibi nedenlerle hem Türkiye'de hem de dünyada din ve devlet ilişkisinin kuramsal karşılığı olan laikliğin tanımı sorunludur. Diğer bir ifadeyle din ve devlet ilişkisinin kapsamı ve sınırları sorunlu bir alandır. Tüm insanlığın üzerinde anlaştığı bir tanımı bulunmamaktadır.

İdeoloji kavramının da laiklik kavramında olduğu gibi üzerinde anlaşılabilir bir tanımı bulunmamaktadır. Fakat her iki kavramında genel kabul gören tanımları bulunmaktadır.

İdeoloji kavramı ideo (bilgi) ve loji (bilim) Grek-Latin sözcüklerinin birleşimiyle oluşan Fransızca 'ideologie' sözcüğünden gelmektedir. Sözcük 'düşünceler bilimi' manasında kullanılmıştır (İşeri, 2014, 154). İdeoloji kavramı; (a) toplumsal yaşamdaki anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci; (b) belirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait düşünceler kümesi; (c) bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan düşünceler; (d) bireylerin, toplumsal yapıyla ilişkilerini yaşadıkları ortam; (e) toplumsal yaşamın doğal gerekliliğe dönüştürüldüğü süreç gibi birçok tanımı bulunmaktadır (Eagleton, 1996, 18). Genel olarak yukarıdaki tanımları bir araya getirdiğimizde ise ideoloji; "siyasal ya da toplumsal bir öğreti oluşturan bir hükümetin, siyasi partinin, toplumsal sınıfın veyahut da mikro anlamda ele alacak olursak bireyin davranış ve düşüncelerine yön veren politik, bilimsel, felsefi, hukuksal, dinsel, estetik, ahlaki temellere dayanan düşünceler bütünüdür. En basit ve anlaşılır anlamıyla; düzenlenmiş, sistematik fikirler bütünüdür" (Yaşar, Erişim: 04.07.2019). Bu genel anlamının yanında tek yanlı ya da yanlı fikirler sistemine işaret etmek için olumsuz anlamda da kullanılmıştır. Örneğin; Marx ve Engels ideolojiyi "yanlı fikirler sistemi" olarak görmektedirler (Türk, 2006, 106-111).

Laiklik kelimesinin kökü olan "laik" sözcüğü ise Fransızcadaki "laic" ya da "laïque" sıfatından Türkçeye geçmiştir (Özden, 2016, 68-69). Sözcüğün kökeni eski Yunancadaki "laikos" sıfatıdır ve "halk, kalabalık, kitle" manasına gelen "laos" kökeninden gelmektedir (Yurdusev, 2006, 78) "Laik" kelimesinin İngilizce'deki karşılığı "lay" veya "secular"dır. İngilizce'de "lay" "ruhban sınıfından olmayan kilise cemaati üyesi" ve "meslekten olmayan" anlamında kullanılmaktadır. "Secular" ise din dışı manasındadır (Warren, 1998, 368,571).

“Secular” sözcüğü “şu anki çağ veya zaman” anlamına gelen Latince’deki “saeculum” sözcüğünden türetilmiştir (Cox, 2013, 22; Swatos-Christiano, Erişim: (27.03.2018). “Şu anki çağ veya zaman” anlamına gelen sözcük bu dünyadaki olaylara işaret eder. Manadaki tarihsel süreç dünyada belirli bir zaman veya dönemdeki durumu, yani dünyeviliği ifade etmektedir (Okumuş, Erişim: 27.03.2011).

Batı dillerinin bazılarında “laik” sözcüğünün karşılığı olarak “secular”, laikliğin karşılığı olarak da “secularism” kullanılmaktadır. Laiklik kavramı Fransa dışında bilinen bir kavram değildir. Laiklik kavramı yerine sekülerlik, sekülerizm kavramları tercih edilmektedir.

Bu kavramsal analiz sonucunda Laiklik kavramı ise şu manalara gelmektedir. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğündeki tarife göre “devlet ile din işlerinin ayrılığı; devletin, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesi bakımından yansız olmasıdır.” (Laiklik, Erişim: 23.02.2011). Yayla’ya göre ise laiklik, sadece devletin dini etkilerden korunması değil, aynı zamanda ve daha önemlisi, dinin de devletin baskı, yönlendirme ve istismarından da kurtarılmasıdır (Yayla, 2003, 121). Görüleceği üzere laiklik, toplum ve bireyin alanındaki dini değişimlerden veya bunlar üzerindeki dinin etkisinden ziyade dinin devlete ait kurumlar üzerindeki etki gücünün yok edilmesi üzerine odaklanır (Albayrak, 2015, 186).

Genel olarak laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olarak kabul edildiği, hukuk kurallarının ve tüm kamu işlemlerinin dinî kurallara uygun olma zorunluluğunun olmadığı ve bireylerin inançları karşısında devletin tarafsızlığını savunan bir insan hakları doktrindir. Laiklik, bireyin inanç veya inançsızlık sistemini seçme özgürlüğünü özel alana ve sivil topluma ait temel bir hak olarak görür. Devletin hem dini hem de inançsız topluluklar üzerinde tarafsız olmasını şart koşmaktadır. Sekülerlik ise, “dini” potansiyel bir tehlike olarak görmeyen, fakat devletin kamu işlemlerinde dini referans almamasını öngören bir kamu düzenini işaret etmektedir. Sekülerliğin hâkim olduğu yerlerde “din” sistemin yanında ve içindedir. Dolayısıyla bu iki kavramın kültürel geçmişi, anlamı ve ülkelerde uygulanışı farklıdır.

Hem laiklik hem de sekülerlik dünya hayatını yönlendirecek tüm kamu işlemlerin “dinî bir referanstan değil bizzat dünyanın kendi içinden çıkarılmasını öngören bir kamu” düzenini öngörmektedir (Hocaoğlu, 1998, 2).

Laiklik siyasi bilimler literatüründe ve hukuk dilinde çok değişik ve genellikle birbirine zıt anlamlar verilebilen kelimelerin başlarında gelmektedir. Laiklik, ampirik olarak, sosyal aktörlerin onunla ne yaptığına bağlı olarak otoriter-totaliter, liberal-çatışmacı ya da uzlaşmacı olarak da ortaya çıkabilir (Bauberot, 2008, 15). Örneğin; totaliter laiklik dini inancın gerek bireysel gerekse kamusal alanın tüm yansımalarında sistematik olarak sınırlandırılması amaçlayan kapsayıcı bir projeyi olan “laisizm”i ifade eder. Bu nedenle totaliter ve otoriter ideolojileri benimseyen ülkelerdeki demokratik olmayan bir siyasal sistemle laiklik bağdaşmaz ve bu sisteme uygun düşmez (Erdoğan, 2003, 269). Totaliter laiklik anlayışı dinin kendi başına “kötü”, “zararlı”, “gerici” bir toplumsal güç olduğundan hareketle siyasal ve toplumsal ilerlemenin ancak “dinden özgürleşme”yle mümkün olabileceğine odaklanmıştır (Anayasa Mahkemesi Kararı, 05.01.2002-24631).

2. LIBERALİZM VE LAİKLİK

Liberalizm konusunda az çok bilgi sahibi olanlar liberalizmin serbest ticaret, özel mülkiyet, sınırlı devlet, hukuk devleti, çoğulculuk, bireysel (negatif) özgürlük gibi temel ilkelerden hareket eden bir ideoloji olduğunu bilmektedir (Yayla, 2003).

Liberalizme göre en temel gerçek bireylerdir. “Birey, her türlü kurum ve yapıların üstündedir. Birey, herhangi bir toplumsal bütünden daha fazla ahlaki değere sahiptir. Birey toplumdaki önce vardır ve bireysel haklar toplumsal haklardan önce vardır.” Liberalizme göre bireyin talep ve iradesinden kaynaklanmayan ve bireye dayanmayan her türlü toplumsal yapı liberalizm için en büyük tehlikedir (Çetin, 2001, 221). Liberalizm, devletin birey ve birey

grupları üzerindeki iktidarını sınırlamak ister. Bu nedenle sınırlı ve sorumlu devletten yanadır (Yayla, 2003, 22).

Liberalizme göre “birey başkalarına zarar vermedikçe, kendi iyi anlayışı çerçevesinde nasıl yaşaması gerektiğine kendisi karar” verebilir (Özipek, 2006, 86). Liberalizm, bireylerin hukuksal eşitliğini, bireyin eşitliğini savunur. En belirgin yönleriyle sınırlı devlete karşı özgür bireyi esas alır. Bireyin herhangi bir kolektif oluşum ya da sosyal grup karşısında üstün olduğuna inanır. Bireyler birbirinden farklı ve eşsiz kimliklere sahiptirler. Bireyin özgürlüğü en temel değerdir (Türk, 2006, 120). “Laissez faire, laissez passer” (bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler) sloganı ile bireyi esas alan, “bireyin özgürlüğünü, özgünlüğünü ve onurunu ciddiye alan, insanı insan yapan bu değerler üzerine” hassasiyetle duran bir düşünce geleneği olan liberalizm, “insana standart mutluluk reçeteleri sunmak yerine, herkesin kendisini mutlu edecek yolu aramaya, onun için çabalamaya ve kendisi için en uygun olan yaşam tarzını, değerleri ve ideolojiyi seçmeye hakkı olduğunu savunmaktadır.” Bununla birlikte, devlet denilen devasa örgütün insanı, insanın özgürlüğünü, haklarını hatta onurunu ortadan kaldıracak en büyük tehlike olduğunu vurgulayarak devletin de olumsuz taraflarına ısrarla dikkat çekmektedir (Sambur, Erişim: 21.06.2011). Bu nedenle liberalizm, bireyin temel hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla sınırlı devleti savunur. Bu anlamda laiklik gerekçe gösterilerek bireyin en mahrem alanı olarak kabul edilen hak ve özgürlüklerine bir sınırlama getirilmesini kabul etmez. Devletin bireylere yapmaları gerekeni emretmeyip, sadece yapmaları gerekenlerin sınırını çizmekle yetinmesini ister (Yumer, 1999, 164). Devlet eliyle yapılacak her türlü müdahalelerin doğal uyumu ve bütünleşmeyi bozduğunu savunur. Bu ise bireysel özgürlüklerin kısıtlanmasına, bireylerin başkaları üzerinde baskı kurmasına neden olur. Bireylere baskı uygulanması ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanması toplumsal uyum yerine toplumsal çatışmalara neden olacağı açıktır (Şaylan, 1994, 27).

Liberal düşünce geleneği, bireye hiçbir değeri, inancı ve ahlakı, hiçbir şekilde doğru olarak dayatmamaktadır. Liberal düşünce, bireyin hayatında her şeyin tercih, rıza ve gönüllülük esasına göre gerçekleşmesinin gerekliliğini inanır ve bu yüzden ezeli ve ebedi doğrular dayatmaz (Sambur, Erişim: 21.06.2011). Çünkü bireyler akla sahip olması nedeniyle, kendileri için rasyonel tercih yapabilecekler, diğer opsiyonlara karşılık yaptıkları tercihi neden tercih ettiğini değerlendirebilecek yapıdadırlar. Bu nedenle liberal ideoloji dini inanç ve kanaatlerin “kişilerin özel dünyasına ait olması gereken değerler kümesi” olarak görmektedir (Yıldız, Erişim: 09.03.2011).

Dolayısıyla liberalizm devletin, bireylerin her türlü inanç ve değerleri karşısında tarafsız olmasını ve bireylerin bu tercihlerini karşılamada araç olmasını savunur. Bu anlamda liberal doktrinin din hürriyetleri veya laiklik hakkındaki görüşleri John Locke’un “Hoşgörü Üzerine Bir Mektup” adlı eserinde dile getirilmiştir. Locke eserinde, bireylerin, kiliselerin hatta devletlerin din vesilesiyle bireylerin temel hak ve özgürlüklerine kısıtlama yapamayacağını, kısıtlama yapmasının büyük bir kaos yaratacağından bahseder (Locke, Erişim: 12.03.2011). Farklı inançların olduğu yerde ise “birlik” veya “teklik” sağlama girişimi, tercihlerin bastırılması ve özgürlüğün kısıtlanmasını beraberinde getirir. Böylelikle, “birlik ve teklik”in otorite yoluyla sağlanmaya çalışılması özgürlük karşıtı bir durum yaratır (Erdoğan, Erişim: 21.04.2018). Bu durum ise liberalizmin en temel değer olarak attığı özgürlük kriterine ters düşer.

Liberalizm ve laiklik ilişkisinde yukarıda anlatılanlar ışığında güçlü bir bağlantıdan söz edilebilir. Laiklik, devletin her türlü inanç karşısında tarafsız olmasını, din ve vicdan özgürlüğünün güvence altına alınmasını savunur. Diğer bir ifadeyle laikliğin temel hak ve hürriyetleri değil siyasi iktidarın kullanımını sınırlayan bir ilke olması liberal düşünce geleneği ile uzlaşmaktadır. Liberalizm ise, devletin bireylerin inançlarını gerçekleştirmede sadece uygun ortamı hazırlamasını bir başka deyişle gölge dahi etmemesini ister. Bu anlamda liberalizm laiklikle hiçbir şekilde çatışmaz.

Devletin bütün inanç ve değer sistemleri karşısında tarafsız kalmasında ısrar eden laiklik anlayışı liberalizmin de zorunlu şartı kabul edilir. Tarafsızlığın temelinde yatan gerekçe, “tartışmalı ahlaki ve dini sorunlara devletin karışmasının baskıcılığı beraberinde getirecek olmasından” kaynaklanır. Bundan dolayı, liberalizm laikliğin aşırı bir biçimine karşıdır. Başka bir ifadeyle liberalizm, “kamusal alanda dinlere sınırlı ölçüde kolaylık sağlanmasına veya onlara seremonik bir değer atfedilmesine” dahi karşı çıkan katı bir laikliği kabul etmez (Erdoğan, 1996, 19). Devletin, toplumun ve bireyin bütün faaliyetlerini her türlü dinden ve buna bağlı dinsel etkilerden kurtarmaktan başlayarak dine kamu alanında hiç bir şekilde yer vermeyen, din düşmanlığına kadar uzanan bir fikri akım olan laisizm bu nedenlerle liberalizmle uyumsuz (Unan, Erişim: 21.07.2018).

Dinden arınmış saf laik bir toplumu gerçekleştirme amacıyla olan, dine karşı önyargılı olan laisizm, liberalizmin savunduğu temel tezlerle bağdaşmamaktadır. Özellikle devlet gücünü kullanarak topluma tek bir yaşam tarzını dayatmaya girişmek liberalizmle bağdaşmaz. Laisist bir toplum modeli kurmak isteyen ve laikliği her türlü sivil ve demokratik girişimlere karşı korumayı amaçlayan laisizm, devleti kendisinin bir aracı olarak görmektedir (Sambur, Erişim, 18.06.2011).

Liberalizm “toplumu belirli bir ideolojik ya da dini değerler çerçevesinde dizayn etmeyi” reddeder. Bireyin ve toplumun dışarıdan müdahalelerle manipüle edilmesini ve bu tür toplumsal mühendislik projelerini tehlikeli girişimler olarak değerlendirmektedir (Sambur, Erişim, 21.06.2011).

Tarihsel gelişim süreci dikkate alındığında laiklik anlayışı gibi ülkelerin liberalizmi arasında da farklılıklar vardır. Örneğin, İngiliz liberalizmi genel olarak bireyin üzerinde başka kimsenin otoritesi olmadan yapmak istediği şeyi eyleme dökmesi anlamında dış zorlamalardan, müdahalelerden muaf olma anlamına gelen negatif özgürlüğü örnek alır. Fransız liberalizmi ise hem Locke’cu anlamda liberalizmi hem de Rousseau’nun öne sürdüğü bir çeşit “etatist liberalizm”i örnek almaktadır. “Etatist liberalizm” özgürlüğün kullanılması için devletin harekete geçmesini isteyen pozitif özgürlüğü savunmakta ve bu görüşte Fransız düşünce geleneğinde ağır basmaktadır (Yayla, 2003, 21). Bu nedenle Fransız liberalizmi her zaman bütün dinlere düşman ve politik olarak örgütlenmiş dinlerle devamlı çatışma halindeyken, İngiliz liberalizmi dinlerle bağdaştırılamaz değildir ve dini inancı güçlü kimselerce geliştirilmiştir (Hayek, 1999, 172).

3. SOSYALİZM VE LAİKLİK

Sosyalist düşüncenin teorik çerçevesini oluşturan Marksist yaklaşım İnsanlığın tüm sorunlarını bilimsel açıdan çözümlenmeye çalışan, sorunları aşama aşama inceleyen, insanlığı geçmişten geleceğe materyalist bir bakış açısıyla irdeleyen, kapsamlı bir dünya algılayıcıdır (Öztekin, 2000, s. 269). Marksist yaklaşım üstyapı kurumları olan din, hukuk, siyaset gibi kurumlar arasındaki kültürel ve işlevsel benzerliklere dikkat çekerek üstyapıların altyapı kurumu olan “üretim ilişkileri” tarafından belirlendiğini iddia etmiştir. Dolayısıyla din de diğer üst yapı kurumları gibi altyapı kurumu olan ekonomi tarafından belirlenen bir olgudur (Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 10).

Karl Marx, “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi” kitabında, 1845 yılında “Almanya konusunda dinin eleştirisi özsel olarak sona erdi” demektedir. Yani dinin, siyasal yaşam ve kamusal alandan çekilerek bireyin özel alanına iade edildiğini belirtir. Ona göre “dinin eleştirisi de tüm eleştirinin hazırlık koşulunu” oluşturmaktadır (Marx, 2009, 191). Marksist laiklik anlayışının temelini bu tespit oluşturmaktadır. Çünkü Marx, dinin eleştirisini tamamlamadan kapitalizmin eleştirisinin geliştirilemeyeceğini düşünmektedir. Marx’a göre “dinin tenkidi her türlü tenkidin ilk şartıdır.” (Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 9).

Laikliği, burjuva demokratik devrimlerin bir ürünü (Özgür, 991, 30) olarak gören toplumu belirli değerler çerçevesinde yeniden inşa etmeyi öngören Marksist yaklaşımda din

olumsuz bir kurum, bir sınıf silahı olarak görülür. Marx'a göre; din, halkın afyonudur. Ona göre "halkın aldatıcı mutluluğu olarak dini ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemek anlamına" gelmektedir (Marx, 2009, 192).

Marx, dini "yabancı bir gücün insan üzerindeki egemenliği" olduğunu savunur. Dinin "toplum vicdanından da bireyin vicdanından da süpürülüp atılmasını savunur" ve bunu, mücadelesinin temelini koyar. Bu mücadeleyi yürütürken dini bir üst yapı kurumu olarak gördüklerinden maddi koşulların değişmesiyle, (Özgür, 1991, 29) insanlar birbirleriyle gerçek insani ilişkileri yeniden kurup toplumsal ilişkilerdeki sınıf eşitsizliklerinin ortadan kalkacağını ve dine gerek kalmayacağını iddia eder (Balta, Erişim, 03.02.2017).

Dini inanç konusunda Marx ile aynı çizgede yer alan Lenin de aynı Marx gibi dini halkı uyutan bir afyon gibi görmektedir (Lenin, Erişim, 22.06.2011). Lenin, bütün modern dinleri, kiliseler gibi "her türlü dinsel örgütü, işçi sınıfının sömürülmesini ve ezilmesini" sağlayacak burjuva gericiğinin aracı olarak görmektedir (Lenin, Erişim, 27.06.2011).

Marx ve Lenin'in halkın gerçek mutluluğunu sağlamak için dini ortadan kaldırmanın bir gereklilik olduğunu teorik olarak düşünmesi din ve vicdan özgürlüğünü teminat altına alan laiklik düşüncesiyle bağdaşmamaktadır. Çünkü laiklik her ne olursa olsun her türlü inancın yaşatılmasını ve saygı duyulmasını isteyen bir görüşe sahiptir. Bu durum toplumun mutluluğunu istemek gibi sözde iyi niyetlerle düşünülse dahi böyledir.

Marx ve Lenin teoride yukarıda yazılanlar gibi düşünceler de Marksist düşüncenin önde gelen temsilcilerinden Engels'in laiklik olarak adlandırabileceğimiz tanımı kendi kelimeleri ile şöyle özetlenebilir; "din tümüyle kişisel bir sorundur, devletin dışındadır." (Yeşiltepe, Erişim, 22.02.2017). Aynı yönde sosyalizmin laiklik hakkında görüşleri Lenin'in eserlerinde yukarıda bahsedilenden farklı bir kimliğe sahiptir. Lenin, din hakkında Marx gibi düşünse de 1905 yılında Novaya Zihn adlı dergide yayımlanan "Sosyalizm ve Din" başlıklı makalesinde farklı bir din ve laiklik görüşünü açıkça ortaya koymuştur.

"Din, kişinin özel sorunu olarak kabul edilmelidir. Devlet açısından ele alındığı sürece, dinin kişisel bir sorun olarak kalmasını isteriz. Ancak, Partimiz açısından dini kişisel bir sorun olarak göremeyiz. Dinin devletle ilişkisi olmaması, dinsel kurumların hükümete değin yetkileri bulunmaması gerekir. Herkes istediği dini izlemek ya da dinsiz, yani kural olarak bütün sosyalistler gibi ateist olmakta tamamen özgür olmalıdır. Vatandaşlar arasında dinsel inançları nedeniyle ayırım yapılmasına kesinlikle göz yumulamaz. Resmi belgelerde bir vatandaşın dininden söz edilmesine de son verilmelidir. Kiliseye ve dinsel kurumlara hiçbir devlet yardımı yapılmamalı, hiçbir ödenek verilmemelidir. Bunlar, devletten tamamen bağımsız, aynı düşüncedeki kişilerin oluşturduğu kurumlar niteliğinde olmalıdır. Sosyalist proletaryanın modern devlet ve modern kiliseden istediği, kilise ile devletin birbirlerinden kesinlikle ayrılmasıdır" (Lenin, Erişim, 22.06.2011).

Bu açıklamaları ile laiklikle örtüşen bir görüş sergileyen Lenin, sosyalist projede dini kişisel bir sorun olarak kabul etmekte ve din kurumuna aynen liberallerin öngördüğü tarzda yaklaşmaktadır.

1917 Devrimi'yle kurulan sosyalist devletin de ilk kararnamelerinden biri Lenin'in görüşüne uygun bir şekilde, "kilise ile devletin ayrılması" olmuş, kilisenin elindeki bütün sermayeye devlet el koymuştur. Böylece din, her Sovyet vatandaşının "özel meselesi" haline getirilmiş, "okulların kiliseden ayrılması" kararıyla da dinsel konuları içeren derslerin okutulması yasak kapsamına alınmıştır (Yeşiltepe, Erişim, (22.02.2017).

Özetle, buraya kadar hem Engels hem de Lenin dini, devlet açısından ele alındığı sürece bireysel bir sorun olarak kabul ederler. "Tepeden inme ve halka karşı bir saldırı aracı olarak kullanılan bir laiklik anlayışının destekleyicisi" değildirler (Özgür, 1991, 30). Marksistler, herkesin istediği dine veya inanca inanmakta ya da hiçbir dine ya da inanca inanmamakta serbest olmasını ve devletin dini veya bir inancı insanların bireysel bir sorunu olarak görmesini isterler. Hiç kimsenin dini inancı veya inançsızlığı nedeniyle baskıya,

ayrımcılığa, aşağılanmaya tâbi tutulmaması gerektiğine inanan Marksizm, devletin din üzerinde her türlü yasak koymasına da karşı çıkar. Başkasının haklarına saygı duymak şartıyla herkes dini inançlarının ya da inançsızlığının gereğini yerine getirebilir. Hiç kimse inançlarından dolayı kamusal haklarından yoksun bırakılmamalıdır. Benzer şekilde hiç kimse bir dine, inanca veya bir mezhebe inanmaya ve onun gereklerini yapmaya zorlanamaz (Baran, Erişim, 22.02.2017).

Lenin makalesinin ilerleyen bölümlerinde, devrimci partinin dine karşı mücadele etmesi gerektiğini Proletarya partisinin, devletin dinin kişisel bir sorun olduğunu ilan etmesini istemektedir (Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 23-25; Lenin, Erişim, 22.06.2011). Fakat Lenin, halkın afyonu olarak tanımladığı dine ve dinsel hurafelere karşı mücadeleyi kişisel bir sorun olarak görmez (Yeşiltepe, Erişim, 22.02.2017). Sosyalizm'in ilanı ile “din yasaklanmayacak, inanç özgürlüğü olacaktır. Fakat proletarya iktidarı altında dinin siyasi faaliyette bulunması toplumsal ve kültürel yaşamda etkinlik göstermesi” men edilecekti. Emperyalizmin ve devrilen sınıfların proletarya iktidarına karşı dini kullanarak girişecekleri muhalefeti örgütleme girişimleri engellenecek, insanların bu afyondan kurtulması için de din propagandası yasaklanacaktır. Proletarya iktidarında akıl ön plana çıkarılarak insanların aklını kullanmalarına çalışılacak ve dinsizlik teşvik edilecektir (Özgür, 1991, 33).

Açıklamalarından anlaşılacağı üzere Lenin, parti programında, dine ve onun kurumu olan kiliseye savaş açmış görünmektedir. Makalesinde partisini, toplumun her türlü dinsel uyutmacadan kurtulması için kurduklarını, dini halkın üzerine indirilen “koyu sis” olarak tarif etmektedir. Partisinin propagandasını “ateizm” olarak belirlemiş ve ateist yazarların eserlerini çevirerek yayımlanmasını istemiştir.

Marksizm'in laiklikle örtüşen düşünceleri, dine karşı “ılımlı” taktiği 1917'ye kadar, yani Bolşevik ihtilali sonrası iktidarın ele geçirilmesine değin devam etmiştir. İhtilal sonrası söz konusu dine karşı ılımlılık ortadan kalkmış, dine ve dindarlara karşı büyük bir baskı, zulüm başlamıştır. Devrim sonrası 1918 Anayasasının 13. maddesi “İşçilerin vicdani hürriyetlerini güvence altına almak için kilise devletten ve okul kiliseden ayrılmış ve bütün vatandaşların dini ve din karşıtı fikirlerini yayma hürriyeti de güvence altına alınmıştır” (1918 Rus Anayasası, Erişim, 27.01.2017) demesine rağmen Robert Conquest Bolşeviklerin din politikası ve laisizmle özdeşleştirilecek eylemlerinin bazı ana hatlarını şöyle izah etmektedir (Conquest, 1986, 199-213; Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 39-68).

Devrim sonrası, okullardaki tüm dini eğitim, kilisenin tüm aktiviteleri, özel ayin toplantıları, dini grupların kurduğu yardım fonları, sosyal ve hayır işleri, dini dersler yasaklanmıştır. Tüm manastırlar kapatılmış, yasaklanmıştır. Okullarda din karşıtı propagandalar başlamış ve okullar devletleştirilerek din öğretimi yasaklanmıştır. Leningrad'daki Kazan Katedrali din karşıtı müzeye dönüştürülüp, Kiev'deki Aziz Sophia katedrali ve diğer kiliseler ya din karşıtı merkezler olmuş ya da müzeye çevrilmiştir. Kharkov'daki kiliselerden biri sinemaya çevrilip, diğeri radyo istasyonuna, bir diğeri yedek parça satan bir dükkâna çevrilmiştir. Poltava'da ise birkaç kilise makine tamir atölyesine dönüştürülmüştür. Komünist dönemde pek çok cami kapatılmış ve çok sayıda din görevlisi öldürülmüş veya Sibiry'a'daki çalışma kamplarına gönderilmiştir.

1918'de Sovyet hükümetinin yayınladığı bir kararname ile Çarlık devleti tarafından Rus Ortodoks Kilisesi'ne ödenen “35 milyon rublelik bütçe” iptal edilmiş ve kilisenin mal varlıkları kamulaştırılmıştır. Kilise binaları devletleştirilmiş ve “dinî toplanma mekânları olmanın yanı sıra halkın ücretsiz toplantı yerleri olarak da kullanıma” açılmıştır. Daha önce din görevlilerine tanınan zorunlu askerlikten muafiyet kaldırılmıştır (Baran, Erişim, 22.02.2017; Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 39-68).

Hem Robert Conquest'in eseri hem de kendilerini Marksist olarak tanımlayanların yazdıkları göz önüne alındığında Lenin'in yukarıda bahsettiğimiz kilise ile devletin birbirlerinden kesinlikle ayrılması ve dini sadece kişisel bir sorun olarak gören düşünceleri

pratikte laiklik anlayışının hiçbir veçhesiyle uyuşma göstermemiştir. Bu durum dine karşı saldırgan bir ideoloji olan “laisizm”le uyuşma halindedir. Zaten yazdığı makaleden de anlaşılacağı üzere din kurumu hakkındaki sözde iyimser görüşleri sadece iktidara gelmek için kullandığı bir argüman olduğu anlaşılmaktadır. Özetle her şeyi, konjonktür tayin etmiştir. İktidara gelene kadar bazen dinsel argümanlarla etkileşim mümkünken bazen de egemen bir dini veya o dinin anlayışını politika dışına atmak söz konusu olabilecektir. Yani siyasi amaçlarına ve çıkarlarına uygun düştüğü zamanlarda dini ve dini davranışlara hoşgörü ile bakmıştır (Kayaoğlu, Erişim, 21.07.2018; Sanay, Tarih Belirtilmemiş, 12). Dolayısıyla teoride düşünülen laiklik görüşü pratikte olmamıştır.

4. MUHAFAZAKÂRLIK VE LAİKLİK

Muhafazakârlık, “insanın akıl, bilgi ve birikim bakımından sınırlılığına inanan, bir toplumun tarihsel olarak sahip olduğu aile, gelenek ve din gibi değer ve kurumlarını temel alan, radikal değişimleri ifade eden sağ ve sol siyasi projeleri reddederek ılımlı ve tedrici değişimi savunan ve siyaseti bu değer ve kurumları sarsmayacak bir çerçeve içinde sınırlı bir etkinlik alanı olarak gören bir düşünce stili, bir fikir geleneği ve bir siyasi ideoloji” olarak tanımlanmaktadır (Özipek, Erişim, 03.07.2011). Muhafazakârlık, radikal düşünce sistemlerinin, kendilerine kılavuz olarak kabul ettikleri, faydacı, akılcı, eşitlikçi ve tekdüzelige kaçan, dar görüşlülüğü reddeder (Yalçın, 1999, 291). Akıl yerine “tecrübe”yi kendisine anahtar kavram alan Muhafazakârlık, toplumun geleneklerini, göreneklerini, örf ve adetlerini, alışkanlıklarını, teamüllerini kısaca teorik aklın altından kalkamayacağı sosyal ve pratik değerlere önem verir (Çaha, 2008, 135-136).

Muhafazakâr ideolojinin babası olarak kabul edilen Edmund Burke’un din ve devlete yüklediği anlam laiklik açısından önemlidir. Burke, eserlerinde genel olarak dinin sivil rolünün ne olduğunu araştırır. Burke göre “dinin başlıca rolü insanlara iyi davranış için dürtü sağlamaktır.” O, dini inanışta var olan “cehennem korkusu ve sonsuz yaşam umudunun insanların kötü yönlerini göstermelerini engelleyebileceğini” düşünmüştür (Monk, 2004, 347-348).

Muhafazakârlığın temel ilkelerinin anlaşılması açısından “Reflections on the Revolution in France” (Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler) adlı eseri din konusunda belirleyici açıklamaları içermektedir (Burke, 2001). Çalışmasında genellikle bireyciliğin büyük zaferi olarak kabul gören Fransız devrimini (Ağaoğulları, Erişim, 03.07.2011) ve devrim sonrası siyasal alandan dinin ve Kilise kurumunun dışlanmasını şiddetle eleştiren Burke, toplumsal alanda olduğu gibi siyasal alanda da dinin yerine getirdiği çok önemli işlevleri olduğundan bahseder. Ona göre bu işlevin bilincinde olmayan Fransız devrimciler, insanların ve toplumsal olanın doğasındaki derin köklerini göz ardı ederek, siyasal alandan dini ya da kutsalı kovmaya çalışmaktadır. Kutsalın siyasal alandan kovulması yeri doldurulamayacak olan bir boşluk yaratacak ve düzenin meşruiyetini ve sürdürülmesini zora sokacaktır (Burke, Erişim, 22.06.2011).

Burke, kilise-din ve devlet arasında bir çeşit bütünleşmeden yanadır. Ona göre Kilise ve devlet ayrı ayrı veya karşıt oluşumlar olarak düşünülmemelidir (Duman, 2007, 336). O, eserinin büyük bir bölümünde din devlet ilişkisinde, kilise kurumunun savunusuna yer vermiştir. Burke Kilise ile devletin çatışmasının en çok halka zarar vereceğini belirtir (Burke, 1790, 48). Ayrıca kilise ve devlet fikrinin ayrılmaz bir bütün olduğunu savunur (Burke, 1790, 83).

Diğer bir muhafazakâr David Hume’a göre “din insan hayatının en önemli taraflarından birisi olup, toplumsal bütünleşmeyi” sağlamaktadır (Barry, 2004, 43). Muhafazakâr diğer bir düşünür Durkheim ise; dini toplumsal dokuyu güçlendiren bir yapı olarak görür ve kutsalın belirme biçimi olan dini toplumdan ayrı düşünmez. Ona göre; “din toplumsal bütünleşmeyi ve dayanışmayı sağlayan en önemli geleneksel kurumların başında

gelir. O, dinin kökenini, özünü ne bireysel inançta ne Tanrı'da bulur." Ona göre "inancın kökeni kendine özgü bir gerçekliği olan (sui generis) toplumdur." (Akkır, 2006, 39-40).

Muhafazakâr yazarlara göre dinin önem arz etmesinin temel esprisini, herhangi bir toplum mühendisleri zümresi hiçbir zaman dünyada bir ütopya yaratamaz düşüncesidir (Özipek, 2004, 129). Çünkü her şeyden önce muhafazakârlar müdahale fikrine karşı çıkarlar. Canlı ve karmaşık bir varlık olan toplum, müdahale edilebilecek basit ve mekanik aygıt değildir. Her türlü müdahale toplumun doğasını bozar ve bu da anarşi ve düzensizliğe yol açar (Çaha, 2008, 135-136). Onlar bu nedenlerle, din ve vicdan hürriyeti tanımayan, buna müdahale eden, dine karşı saldırgan, saygısız ve bir o kadar kötümser bakan laisizme karşıdır. Muhafazakârlık, toplumun var olan değer yargılarını korumayı öngören bir ideolojidir (Akpınar, Erişim, 08.01.2010). Muhafazakârlık, din ve vicdan özgürlüğünü savunan ve toplumun değer yargıları karşısında devletin tarafsızlığını olmazsa olmaz şart gören laikliğe bu yüzden ters düşmez.

Dine olumlu bir yaklaşım içinde olan toplumun geleneklerine önem veren evrimci bir değişmeyi daha uygun gören Muhafazakârlık, kilise-devlet bütünleşmesini öngören Burke'nin savunduğu biçimiyle laiklik ile de uyumsuz. Çünkü laiklik, dinin devlet ile bütünleşmesini öngörmez. Laiklik, din ve devletin alanlarının ayrı alanlar olduğunu ve ayrı alanlarda faaliyetlerini sürdürmesi gerektiğini şart koşar. Bu nedenle bazı muhafazakârlar bu düşüncüyü destekleyerek, "din ve ahlakın devlet tarafından korunması ve gözetilmesi için din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" gerekli olduğuna inanırlar (Aktan, Erişim, 03.07.2011).

Genel olarak muhafazakâr düşünürler din konusunda "dinin yeniden kurgulanmasını, devletin dine müdahalesini savunurken bazıları ise devletin müdahalesini" savunmaz. Örneğin, Richard Land'a göre toplum geniş temelli bir din olmadan ayakta kalamaz. Fakat toplumun çoğunluğu tarafından kabul gören bu geniş temelli dini geliştirmek devletin sorumluluğu kapsamında değildir (Özipek, 2004, 138).

Özipek'e göre muhafazakârlığı besleyen en önemli kaynaklar "aydınlanmaya ve onun sözde yanılmaz aklına yöneltilen dini" eleştirilerdir (Özipek, 2004, 138). Bu nedenle Batı ülkelerinde "muhafazakâr düşünürler dini korumak ve pozitivistlerin dine saldırılarını önlemek için" laiklik ilkesine sıkıca sarılmışlardır (Akpınar, Erişim, 08.01.2010). Neticede güçlü fakat bireylerin hak ve özgürlükleri karşısında sınırlı devletten yana olan Muhafazakârlık, laiklikle uzlaşa halindedir diyebiliriz.

SONUÇ

Devletin kamu işlemlerinin düzenlenmesinde herhangi bir dinin referans alınmamasını, devletin dinler karşısında tarafsız olmasını savunan ve din ve devletin ayrı alanlar olduğunu savunan laiklik ana akım ideolojiler (liberalizm, sosyalizm, muhafazakarlık) nezdinde birbirinden farklılık içeren karşılıkları bulunmaktadır. Başka deyişle anılan ideolojiler laiklik konusunda birbirinden farklı anlayışlara sahip olup bu durum kendi ideolojilerin dine bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede liberalizm din/ inanç konusunda aktif davranmak yerine bireye ve onun özgürlüklerine ait bir alan olarak düşünürken, Sosyalizm din konusunda daha müdahaleci olumsuz bir perspektife sahip olmuştur. Sosyalist düşünürler için din; halkın bir afyonu, yabancı bir gücün insan üzerindeki egemenliği olarak olumsuz kaynaklarından başlıcası olarak betimlenmektedir. Öte yandan Muhafazakarlık siyasal alanda da dinin yerine getirdiği çok önemli işlevleri olduğundan, dini toplumsal dokuyu güçlendiren bir yapı olarak görmektedirler. Muhafazakar düşünürler arasında din ve devletin konumuna dair farklı fikirler olmakta birlikte genel anlamıyla güçlü fakat bireylerin hak ve özgürlükleri karşısında sınırlı devletten yana olan Muhafazakarlık laiklik ile uzlaşa halindedir.

Özetle; Liberalizm ve Muhafazakarlığın hakim olduğu ülkeler din ve devlet ilişkisinin kurumsal karşılığı olan laiklik ile daha çok uzlaşa halindedir. Bunun nedeni bu gibi yerlerde dine laikliğe nazaran daha sempatik bakan sekülerizm ile ilişkilendirilebilir. Sosyalizmin dini egemen güçlerin sömürüsü için kullanılan bir araç olarak görmesi ve dini ve dini inanışı yok edilmesi gereken bir unsur olarak bakması nedeniyle laiklik ile uzlaşa halinde değildir. Bu gibi yerlerde totaliter laiklik uygulaması da denilen laisizm mevcuttur. Totaliter laiklik anlayışı dinin kendi başına “kötü” ve “zararlı”, bir toplumsal güç olduğunu kabul etmektedir. Bu gibi nedenlerle Sosyalizm gibi totaliter ideolojileri benimseyen ülkelerde yani demokratik olmayan bir siyasal sistemle de laiklik bağdaşmaz ve bu gibi sistemlere uygun düşmez.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. “Fransız Devriminde Birey-Devlet İlişkisi”, (1789-1794). 03 Temmuz 2011 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/453/5110.pdf> adresinden alınmıştır.
- Aktan, C. C. (2007). Muhafazakârlık ve Liberal Düşünce, Köprü üç Aylık Fikir Dergisi, Kış, sayı: 97, 2007. 03 Temmuz 2011 tarihinde [ttp://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=825](http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=825) adresinden alınmıştır.
- Akkır, R. (2006). Türkiye’de Din ve Muhafazakârlık, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- Albayrak, H. Ş. (2015). Batı Ülkelerinde Din Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 48, Haziran 2015, ISSN 1302-4973, 185-198.
- Anayasa Mahkemesi Kararı Esas Sayısı: 1999/2, Karar Sayısı: 2001/2, Karar Günü: 22.6.2001, Resmi Gazete: Tarih-Sayı: 05.01.2002-24631.
- Balta, B. (2006). Marksizm ve Din, Yeni Yol Dergisi, Sayı 23, (Güz 2006). 03 Şubat 2017 tarihinde <http://www.yeni yol.org/marksizm-ve-din/> adresinden alınmıştır.
- Barry, N. (2004). Rasyonalizm, Muhafazakârlık, Demokrasi, Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, Ankara, AK Parti Yayını.
- Bauberot, J. (2008). Dünyada Laiklik, çev: Ertuğrul Cenk Gürçan, Birinci Baskı, İstanbul: Dergah.
- Baran, O. Din Sorunu, Laiklik ve Marksizm, Marksist Tutum Dergisi, No: 35, Şubat 2008. 22 Şubat 2017 tarihinde http://marksist.net/oktay_baran/din_sorunu_laiklik_ve_marksizm.htm adresinden alınmıştır.
- Burke, E. (2001). Reflections on the Revolution in France, Editor: J.C.D. Clark, Stanford, California, USA, Stanford University Press..
- Burke, E. (1790). Reflections on the Revolution in France, 1790. 22 Haziran 2011 tarihinde http://www.constitution.org/eb/rev_fran.htm adresinden alınmıştır.

- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford University Press, Newyork.
- Cox, H. (2013). *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*, Princeton University Press, New jersey.
- Çaha, Ö. (2008). *Siyasi Düşüncelere Giriş, Birinci Basım*, İstanbul: Dem.
- Çetin, H. (2001). “Liberalizmin Temel İlkeleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Doç. Dr. Feramuz AYDOĞAN’ın Anısına, (ss. 219-237).
- Duman, F. (2007). *Aydınlanma Eleştirisinden Devrim Karşıtlığına: Liberal-Muhafazakâr Bir Düşünür Olarak Edmund Burke*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Erdoğan, M. (2003). *Anayasal Demokrasi*, 5. Baskı, Ankara: Siyasal.
- Erdoğan, M. *Laikliğin Amaç ve İşlevini Yeniden Düşünmek*. 21 Nisan 2018 tarihinde <https://kulyanar.tr.gg/Laiklikle%26%23304%3BİgiliD.ue.%26%23351%3B.ue.nceler.htm> adresinden alınmıştır.
- Erdoğan, M. (1996), “İslam ve Liberalizm: Kısa Bir Bakış”, *Liberal Düşünce*, Güz. 09 Temmuz 2019 tarihinde <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/04/02-mustafa-erdogan-islam-ve-liberalizm-kisa-bir-bakis.pdf>, adresinden alınmıştır.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*, Çev: Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı.
- Hayek, F. A. (1999). “Liberal Bir Sosyal Düzenin İlkeleri”, *Sosyal ve Siyasal Teori Seçme Yazılar*, Çev: Atilla Yayla, Ankara: Siyasal.
- Hocaoğlu D. “İslâm, Laiklik, Sekülerlik ve Türkiye Pratiği”, *Zaman.*, 30.07.1998, Pazar., s. 02.
- İşeri, A. (2014). *Türkiye’de Uygulanan Program Geliştirme Modellerinin Çatışmacı Kuram Açısından İdeoloji Üretim Sorunu*, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 27 (1), 153-184).
- Kayaoğlu, M. *Laiklik Marksizmin İlkesi Olamaz*. 21 Temmuz 2018 tarihinde <http://www.teorivepolitika.net/index.php/kitaplar/item/234-laiklik-marksizmin-ilkesi-olamaz> adresinden alınmıştır.
- Laiklik Tanımı için bknz.* 23 Şubat 2011 tarihinde <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/> adresinden alınmıştır.
- Lenin, V. İ. *Sosyalizm ve Din*, *Novaya Zihn*, Sayı: 28, 3 Aralık 1905. 22 Haziran 2011 tarihinde <http://www.sosyalistarsiv.com/archive/index.php/t-247.html> adresinden alınmıştır.

- Lenin, V. İ. Proletarya Partisinin Din Konusundaki Tutumu, Proletarya, Sayı: 45, 13 (28) Mayıs, 1909. 27 Haziran 2011 tarihinde <http://kutuphane.halkcephesi.net/Lenin/din2tr.html> adresinden alınmıştır.
- Locke, J. (1995). Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, (Çev: Melih Yürüşen), ss. 24-31, Ankara: Liberte. 12 Mart 2011 tarihinde <http://www.liberal.org.tr/incele.php?kategori=MTg=&id=NjU0> adresinden alınmıştır.
- Marx, K. (2009). Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Çeviren: Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Monk, L. H. (2004). Modern Siyasal Düşünce Tarihi: Hobbes'tan Marx'a Büyük Siyasal Düşünürler, İstanbul: Say.
- Oxford Türkiye Sözlüğü, (1998). İngilizce-Türkçe, Editör: Helen Warren, Oxford University Press.
- Okumuş, E. Modernleşme Sekülerleşme ve Din. 27 Mart 2011 tarihinde http://www.akader.info/KHUKA/2007_mart/1.pdf adresinden alınmıştır.
- Özden, M. (2016). Sekülerliğin Tarihi Serüveni, Jomelıps, Cilt 1, Sayı 2, Sayfa: 60-81, Kış 2016 ISSN: 2547-9512. 21 Mart 2018 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/232505> adresinden alınmıştır.
- Özipek, B. B. (2004). Muhafazakârlık Akıl Toplum Siyaset, Ankara: Liberte
- Özipek, B. B. Muhafazakarlık Nedir?, Köprü üç Aylık Fikir Dergisi, Kış, 97. Sayı. 03 Temmuz 2011 tarihinde <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=822> adresinden alınmıştır.
- Özipek, B. B. (2006). "Devlet", (Editör: Mümtaz'er Türköne), "Siyaset", 4. Baskı, Ankara: Lotus.
- Öztekin, A. (2000), Siyaset Bilimine Giriş, , Ankara: Siyasal
- Özgür, Y. (1991). Din ve Laiklik Üzerine, Devrimci Proletarya Yayınları, Yer Belirtilmemiş: Şubat.
- Sambur, B. Liberalizm Gizli Bir Din Düşmanı mı? 21 Haziran 2011 tarihinde <http://www.stratejikboyut.com/yazi/liberalizm-gizli-bir-din-dusmani-mi-933.html> adresinden alınmıştır.
- Swatos, H. W.- Christiano, J. K. (1999). "Secularization Theory: The Course of a Concept", Sociology of Religion, Vol. 60, No. 3, (Autumn, 1999). 27 Mart 2018 tarihinde file:///C:/Users/50107708200/Downloads/Secularization_Theory__The_Course_of_a_Concept.pdf adresinden alınmıştır.
- Sambur, B. Laik Devlet ve Liberalizm, 18 Haziran 2011 tarihinde http://liberalevi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=79:laik-devlet-ve-liberalizm-&catid=42:bilal-sambur&Itemid=73 adresinden alınmıştır.

- Sambur, B. Liberalizm ve Din Özgürlüğü. 21 Haziran 2011 tarihinde http://www.liberalevi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=80:liberalizm-ve-din-ozgurlugu&catid=42:bilal-sambur&Itemid=73 adresinden alınmıştır.
- Sanay, E. Marksizmin Din Politikası, Ocak Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, Tarih Belirtilmemiştir.
- Şaylan, G. (1994). Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi, Ankara: İmge.
- Türk, H. B. (2006). “İdeoloji”, Siyaset, Editör: Mümtaz’er Türköne, 4. Baskı, Ankara: Lotus.
- Unan, F. Din ve Laiklik. 21 Temmuz 2018 tarihinde <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/popular2.html> adresinden alınmıştır.
- Yalçın, A. (1999). “Çağdaş Muhafazakârlık ve Siyasi İstikrar”, Editör: Atilla Yayla, “Sosyal ve Siyasal Teoriler Seçme Yazılar”, 2. Baskı, Ankara: Siyasal.
- Yaşar, Y. İdeoloji Kavramı Üzerine Kısa Bir Bakış. 04 Temmuz 2019 tarihinde <https://www.tesadernegi.org/ideoloji-kavrami-uzerine-kisa-bir-bakis.html> adresinden alınmıştır.
- Yayla, A. (2003). Siyaset Teorisine Giriş, 3. Baskı, Ankara: Liberte.
- Yayla, A. (2003). Liberalizm, Birinci Baskı, İstanbul: Plota Film.
- Yeşiltepe, M. Marksizmde Laiklik. 22 Şubat 2017 tarihinde <http://www.birgun.net/haber-detay/marksizmde-laiklik-131598.html> adresinden alınmıştır.
- Yıldız, A. Lâikliğe Nereden Bakmalı? 09 Mart 2011 tarihinde Laiklik ve Sekülerizm, Yaz: 95, [51. Sayı], Köprü, Üç Aylık Fikir Dergisi, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=216> adresinden alınmıştır.
- Yumer, R. (1999). “Hayekçi Liberalizmin Temel İlkesi”, Editör: Atilla Yayla, “Sosyal ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar”, Ankara: Siyasal.
- Yurdusev, A. N. (2006). “Laiklik ve Modern Uluslararası Sistem”, Liberal Düşünce, Cilt 1, Sayı: 1, Kış, 77-84.
- 10 Temmuz 1918 Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti Anayasası. 27 Ocak 2017 tarihinde <https://www.sosyalistforum3.net/showthread.php?p=249039> adresinden alınmıştır.